

Геращенко О. М. Юрій Шевельов про періодизацію історії української літературної мови. Автор дає огляд періодизації історії української літературної мови й з'ясовує внесок Ю. Шевельова в розробку проблеми. Звернено увагу на те, що вчений говорить про етапи розвитку літературних мов України (а не української літературної мови), показує, що один тип літературної мови переростає в інший. Назви періодів та їх приблизні межі виразно корелюють і майже завжди збігаються з шевельовською періодизацією історії живої української мови. Проаналізовано дискусійні положення, указано перспективи доповнення й розширення розглядуваної періодизації.

Ключові слова: періодизація історії української літературної мови, тип літературної мови, церковнослов'янська мова, «руська» мова, «простая» мова, сучасна українська літературна мова.

Геращенко О. Н. Юрий Шевелев о периодизации истории украинского литературного языка. Автор дает обзор периодизаций истории украинского литературного языка и определяет вклад Ю. Шевелева в разработку проблемы. Обращается внимание на то, что ученый говорит об этапах развития литературных языков Украины (а не украинского литературного языка), показывает, что один тип литературного языка «перетекал» в другой. Названия периодов и их приблизительные границы отчетливо коррелируют и почти всегда совпадают с шевелевской периодизацией живого украинского языка. Проанализированы дискуссионные положения, указаны перспективы дополнения и расширения рассматриваемой периодизации.

Ключевые слова: периодизация истории украинского литературного языка, тип литературного языка, церковнославянский язык, «руська мова», «простая мова», современный украинский литературный язык.

Herashchenko O. M. George Y. Shevelov on the Periodization of History of the Ukrainian Literary Language. The author reviews the periodizations of history of the Ukrainian literary language and elucidates Shevelov's contribution to the problem elaboration, emphasizing that the scholar discusses the development stages of literary languages in Ukraine (not the Ukrainian literary language) and shows how one type of the literary language develops into another. The names of the periods and their rough limits explicitly correlate with and almost without exception correspond to Shevelov's periodization of history of the living Ukrainian language. The article analyzes debatable questions, presents the prospects for developing and extending the periodization.

Key words: periodization of history of Ukrainian literary language, type of literary language, Church Slavonic language, Ruthenian language, *prostaia mova*, modern Ukrainian literary language.

Досі перед вітчизняною наукою стоїть проблема створення задовільної періодизації історії української літературної мови. Зрозуміло, що це одна з найважливіших проблем мовознавства і без її вирішення ми не матимемо адекватного уявлення про розвиток нашої мови, її зв'язки з іншими мовами, загалом кажучи, не знатимемо глибинної природи й сутності української літературної мови.

На сьогодні у вітчизняному мовознавстві є 6 періодизацій історії української літературної мови. Перші з'явилися наприкінці 50-х років ХХ ст. і виказують виразні методологічні хиби. Ми розуміємо, що інакше й не могло бути в радянській філологічній науці. Це періодизація «Курсу історії української літературної мови» за редакцією І. Білодіда [5:14], періодизації М. Жовтобрюха, А. Москаленка. Вони загальновідомі, тому немає потреби зупинятися на них докладно, зрештою, усі вони наведені у вузівському підручнику Н. Бабич (1983 р.) [1:26–29]. Зазначмо лише, що за критерій виок-

ремлення етапів розвитку літературної мови брався не власне мовний, а суспільно-історичний чинник, та й той розглядався з вульгарно-соціологічних позицій.

Єдиною періодизацією радянських часів, що претендувала на науковість, була періодизація П. Плюща, запропонована ним у підручнику «Історія української літературної мови». Так, дослідник уперше подав у періодизації типи української літературної мови – церковнослов'янська мова, «руська мова», «проста руська мова», однак і він був змушений говорити про літературно-писемну мову давньоруської народності, про Велику жовтневу соціалістичну революцію, про «возз'єднання» 1939 р, опускаючись тим самим до вульгарного соціологізму [1:28–29; 6:30–31].

Лише 2002 року вийшов з друку новий підручник з історії української літературної мови В. Русанівського, проте автор не спромігся подати власну періодизацію. Та й взагалі, жодна періодизація там не згадується.

Науковець воліє описувати розвиток української літературної мови в термінах «давньо-київська літературна мова», «літературна мова після монгольської доби (XIII–XVI ст.)», «розквіт староукраїнської літературної мови (XVII – перша чверть XVIII ст.)» тощо, однак причин таких назв розділів свого підручника не пояснює [7].

Серед періодизацій розвитку української літературної мови, розроблених діаспорними вченими, слід назвати періодизації О. Горбача та Ю. Шевельова. Перша була представлена в доповіді на II Міжнародному конгресі українців (1993 р.). Резюме доповіді надруковано в матеріалах конгресу і в III томі Горбачевих «Зібраних статей», у ньому ж подано й сам текст виступу [2; 3; 4].

Отже, О. Горбач виокремлює староукраїнську добу, середньоукраїнську добу, новоукраїнську добу. У межах середньоукраїнської доби – литовсько-польська (що розпадається на литовську й польську) та козацька доби. Насправді цій періодизації бракує стрункості й чіткості, автор навпереміш говорить про розвиток літературної мови й живої української мови, історико-культурне життя на Україні. Окрім того, нам здається, що класти в основу періодизації аж 9 критеріїв – це забагато, тому в результаті вийшов громіздкий і дещо плутаний виклад [там само].

Періодизація Ю. Шевельова була запропонована десятиріччям раніше за горбачеву – в англomовній статті «Evolution of the Ukrainian Literary Language» [10:226]. Під сучасну пору вона все ще не втратила актуальності і, як на наш погляд, залишається найкращою в українському історичному мовознавстві, хоч складена майже 30 років тому й, очевидно, потребує уточнень і доповнень. Періодизація має вигляд таблиці, нижче наводимо її, переклавши українською мовою.

Засадничі етапи в розвитку літературних мов України

Період	Приблизні межі	Тип(и) літературної мови
староукраїнський	988–1387	церковнослов'янська мова в болгарській редакції, адаптована до східнослов'янських мов з українськими вкрапленнями

Період	Приблизні межі	Тип(и) літературної мови
ранній середньо-український	1387–1569	церковносл. мова (євфиміївська а) [польська мова] [білоруська з українськими рисами]
середньо-український	1569–1709	церковносл. мова (мелетіївська) [польська мова]
пізній середньо-український	1709–1818	російська [церковносл.]
сучасний	1818–дотепер	простая мова, модифікована у стандартну мову (від 1876 р. із укоріненням в західно-українському варіанті)

Періодизація Ю. Шевельова чітка й струнка, перше, що впадає в око, – це назва таблиці. Учений говорить не про історію української літературної мови, а про принципові етапи розвитку літературних мов України. У самій статті він описує, як у процесі культурно-історичного розвитку один тип літературної мови переростав в інший або замінювався іншим, не «перетікаючи» в нього. Назви періодів та їх приблизні межі виразно корелюють і майже завжди збігаються (окрім однієї дати) з періодизацією історії живої української мови, представленій у шевельовській «Історичній фонології української мови» (зазначмо: уперше вийшла друком англійською 1979 р.) [9:54–55].

Пишучи про засади періодизації фонології, Ю. Шевельов зауважує: «Ця періодизація ґрунтується на критеріях, зовнішніх щодо фонологічного розвитку мови. Вони радше стосуються джерел, що з ними має справу дослідник... Зміни в характері джерел цілком природно залежали від культурних, політич-

них і суспільних чинників... Отже, застосована тут періодизація так чи інакше є угрунтована в соціально-історичних процесах» [там само]. Таким чином, він розглядає в єдності історію української літературної мови й історію живої мови, що слушно та логічно.

Повторімо: українські живомовні риси по-різному відображаються в пам'ятках різного часу, у різних типах літературної мови. Однак чому наведена нами таблиця окреслює розвиток *літературних мов* (у множині) України? Ю. Шевельов, очевидно, застосував соціолінгвістичний підхід. Він розглядає українські освічені верстви як етномовний колектив, що в писемній практиці використовував різні мови. За соціолінгвістичними критеріями то справді були мови різні, бо самі користувачі усвідомлювали їх як різні: 1) вони називали їх по-різному, навіть протиставляли одну одній, як, скажімо, *словенський/славеноросський язык простій мові*; 2) перекладали з однієї літературної мови іншою (зі *словенського языка просто* – у лексикографічних працях XVI–XVII ст.).

Очевидно, за тією самою логікою автор не виокремлює в староукраїнському періоді типу ділової мови. Так, пізніше, 1987 р., Ю. Шевельов на противагу російському вченому Б. Успенському напише, що в Київській Русі диглосії радше не було, про це свідчить відсутність перекладів зі старослов'янської «давньоруською» мовою [8:71–72]. Ю. Шевельов у розглядуваній періодизації воліє говорити про одну «ChSl in Bulgarian recension adapted to Eastern Slavic with Ukrainian peculiarities» (наш переклад – церковнослов'янська мова в болгарській редакції, адаптована до східнослов'янських мов з українськими вкрапленнями).

У шевельовській таблиці є дискусійні моменти. Учений у примітці зауважує: «Дужки означають, що мова відіграла вторинну роль в розвитку». Те, що в пізньому середньоукраїнському періоді є [ChSL], можна зрозуміти, але чому подано [Polish] у середньоукраїнському? Хіба що це друкарська помилка – див. прецедент у таблиці: *prostaia nova* замість *prostaia mova* [10:226]. Було б радше поставити у квадратні дужки латину: порівняно з польською мовою її роль у літературному житті України менша. Проте Ю. Шевельов про латину не згадує взагалі.

Ще викликає питання одна дата – 1818 рік. У згадуваній примітці сказано: «Періоди в іс-

торії літературної мови дуже приблизно розмежовуються датами важливих історичних подій» [там само]. Усі інші часові межі, крім 1818 р., зрозумілі, вони й названі у статті. Лише не вказано, що сталося 1818 року. Зазначено тільки, що ми завдячуємо існуванню сучасної літературної мови – на живомовній основі – романтизмові, а він потрапив на Україну близько 1820 р. і спричинив модифікацію лінгвістичних концепцій [10:223]. Проте чому саме 1818 рік? Очевидно, автор нав'язує до події в історії українського мовознавства: 1818 року надруковано «Граматику» О. Павловського. Але як вона могла вплинути на розвиток саме літературної мови, мову української літературної практики? Відповіді на це питання Ю. Шевельов не дає. Цікаво, що, в «Історичній фонології української мови» сучасний період починається з останніх років XVIII ст. – чи не від публікації «Енеїди» Котляревського (1798 р.) [9:55]?

У дискусії, що її викликала наша доповідь, австрійський науковець М. Мозер звернув також увагу на те, що Ю. Шевельов у таблиці не вказав на зв'язок між *руською* та *простою* мовами, хоча він очевидний. До речі, у статті про цей зв'язок Ю. Шевельов не забуває сказати [10:221]. Підсумовуючи дискусію, харківський дослідник С. Вакуленко зауважив, що в історії української літературної мови – «суцільні питання» і що шевельовська періодизація має бути доповнена й розширена подальшими ретельними дослідженнями розвитку української літературної мови в різний час, у різних регіонах, а таких студій, на жаль, поки що небагато.

Загалом можна сказати, що аналізована періодизація є схематичною. У цьому є її позитивний бік: вона легко запам'ятовується, чітка, бо базується на одному критерії – змінах типів літературних мов. Однак схематизм має і зворотний бік – недостатність інформативності. Зокрема, залишилися поза увагою автора латинська мова середньоукраїнського періоду, варіанти сучасної української літературної мови.

Справді, ми усвідомлюємо, що «спору» періодизації Ю. Шевельова вже «затісна» для наших сьогоденішніх знань і вимог. Очевидно, слід насамперед звернути увагу на горизонтальний вимір в історико-мовознавчих дослідженнях – вивчити регіональний розвиток стандартних мов, щоб потім скласти загальну картину історії літературних мов України.

Література

1. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практикум / Н. Д. Бабич. — Львів : Вища шк., 1983. — 244 с.

2. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку : [резюме доповіді на МАУ-2, Львів, 1993] / О. Горбач // Горбач О. Зібрані статті. Т. 3. Історія української мови ; [фотопередрук]. — Мюнхен, 1993. — С. 45—52.

3. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку // Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22—28 серп. 1993 р. : доп. і повідом. : мовознавство. — Львів, 1993. — С. 7—12.

4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови та історичні етапи її розвитку / О. Горбач // Горбач О. Зібрані статті. Т. 3. Історія української мови ; [фотопередрук]. — Мюнхен, 1993. — С. 31—44.

5. Курс історії української літературної мови : у 2 т. Т. 1. ; [за ред. І. К. Білодіда]. — К. : АН УРСР, 1958. — 456 с.

6. Плющ П. П. Історія української літературної мови / П. П. Плющ. — К. : Вища шк., 1971. — 423 с.

7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. — [2-е вид., допов. і перероб.]. — К. : АртЕк, 2002. — 423 с.

8. Шевелев Ю. Несколько замечаний о грамоте 1130 года и несколько суждений о языковой ситуации Киевской Руси / Ю. Шевельов // Shevelov G. Y. In and around Kiev. — Heidelberg, 1991. — P. 63—79.

9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови ; [перекл. з англ.] / Ю. Шевельов — Х. : Акта, 2002. — 1054 с.

10. Shevelov G. Y. Evolution of the Ukrainian Literary Language / G. Y. Shevelov // Rethinking Ukrainian History ; [ed. by Ivan L. Rudnytsky]. — Edmonton, 1981. — P. 216—231.